نشریه علمی روانشناسی فرهنگی
(Cultural Psychology)

روان‌شناسی فرهنگی

دوفصلنامهٔ علمی، پژوهشکدهٔ تحقیق و توسعهٔ علوم انسانی (سمت)
دورهٔ ۹، شمارهٔ ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴
شاپا چاپی: ۲۵۸۸-۷۲۱۱
شاپا الکترونیکی: ۶۳۸۸ ـ ۲۶۷۶

ساخت و اعتباریابی پرسشنامهٔ حلم در حیطهٔ هیجان خشم بر اساس منابع اسلامی

رسول هاشمی[۱] ✉، محمدرضا حسن‌زاده توکلی[۲]، حمزه عبدی[۳]

۱. دانشجوی دکتری، گروه روان‌شناسی، دانشگاه قرآن و حدیث، تهران، ایران. **نویسنده مسئول:** rhashimmi@gmail.com
۲. استادیار، گروه روان شناسی، دانشگاه قرآن و حدیث، تهران، ایران.
۳. استادیار، گروه اخلاق و روان شناسی اسلامی، پژوهشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران.

اطلاعات مقاله

تاریخ‌ها:
دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۰۱
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۸

واژگان کلیدی:
حلم
خشم
پرخاشگری
پرسش‌نامه حلم
تحلیل محتوای کیفی
تحلیل عاملی اکتشافی

چکیده

در فرهنگ اسلامی، حلم یکی از مفاهیمی است که ارتباطی تنگاتنگ با تنظیم هیجانات به‌ویژه تنظیم خشم دارد. این مقاله به فرایند ساخت پرسشنامه حلم در حیطه هیجان خشم می‌پردازد که در آن از دو رویکرد کیفی و کمی استفاده شده است. در بخش کیفی، با استفاده از روش «تحلیل محتوای کیفی عرفی»، یک مدل مفهومی برای حلم بر اساس منابع اسلامی با تأکید بر کنترل خشم به دست آمد. بر اساس یافته‌های حاصل از پژوهش کیفی، پرسشنامه‌ای ۶۰ گویه‌ای تنظیم شد و بر نمونه‌ای بالغ بر ۸۲۴ عضو شبکه‌های اجتماعی ایتا، واتساپ و تلگرام اجرا گردید. با استفاده از روش «تحلیل عاملی اکتشافی»، چهار عامل اصلی (مدیریت شناختی، بخشایش‌گری، عصبانیت و ایستایی فکر) و سه‌خرده‌عامل برای عامل اول (کنترل آگاهانه، درگیرنشدن و همدلی) کشف گردید. روایی محتوا با استفاده از شاخص CVI بررسی شد. بر روی بخشی از نمونه (۱۷۶ نفر) همزمان مقیاسی برای سنجش «پرخاشگری» اجرا شد که «روایی ملاک» را تأیید کرد. شواهد هم‌گرا و افتراقی برای روایی سازه، ارائه و مطلوب ارزیابی شد. پایایی درونی پرسشنامه توسط روش آلفای کرونباخ ۰٫۹۵۹ محاسبه و تأیید شد. در سطح عامل‌ها و خرده‌عامل‌ها نیز پایایی درونی، بررسی و تأیید شد.

استناد: هاشمی، رسول، حسن‌زاده توکلی، محمدرضا، عبدی، حمزه (۱۴۰۴). ساخت و اعتباریابی پرسشنامهٔ حلم در حیطهٔ هیجان خشم بر اساس منابع اسلامی، *روان‌شناسی فرهنگی*، ۹(۱). ۳۸-۱۷.

https://doi.org/10.30487/jcp.2026.506211.1776

۱۴۰۴/۲۰۲۵ نویسنده(گان). این مقاله یک اثر دسترسی آزاد است که تحت مجوز CC BY 4.0 منتشر شده است. استناد و انتشار مجدد این اثر با ذکر منبع درست مجاز است. منتشرشده توسط نشریه روان‌شناسی فرهنگی (سازمان مطالعه و تدوین کتب دانشگاهی در علوم انسانی (سمت)).

Cultural Psychology

Vol. 9, Issue 1
Spring & Summer 2025
Print ISSN: 2676-6388
Online ISSN: 2676-6388

نشریه علمی روانشناسی فرهنگی
(Cultural Psychology)

Development and Validation of the Hilm Questionnaire in the Domain of Anger Based on Islamic Sources

Rasool Hashemi [1] ✉, Mohammad Reza tavakoli [2], Hamze Abdi [3]

1. Ph.D. Student, Department of Psychology, University of Quran and Hadith, Tehran, Iran.
Corresponding author: rhashimmi@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of Psychology, University of Quran and Hadith, Tehran, Iran.
3. Assistant Professor, Department of Islamic Ethics and Psychology, Quran and Hadith Research Institute, Qom, Iran

Article Info

History
Received: February 19, 2025
Accepted: July 30, 2025

Keywords
Hilm
Anger
Aggression
"Hilm" Questionnaire
Qualitative Content Analysis
Exploratory Factor Analysis (EFA)

Abstract

In Islamic culture, "Hilm" (forbearance) is a concept closely related to emotion regulation, particularly anger management. This study focuses on the development of a "Hilm" questionnaire within the domain of anger, employing both qualitative and quantitative approaches. In the qualitative phase, using the "conventional qualitative content analysis" method, a conceptual model of "Hilm" was derived from Islamic sources, with an emphasis on anger control. Based on the findings of the qualitative study, a 60-item questionnaire was developed and administered to a sample of 824 participants recruited from the social media platforms "Eitaa", "WhatsApp", and "Telegram". Through"exploratory factor analysis (EFA)", four main factors—"Cognitive Management, Forgiveness, Anger, and Thought Rigidity"—were identified. Additionally, three sub-factors emerged for the first factor: "Conscious Control, Non-engagement, and Empathy". Content validity was assessed using the "Content Validity Index (CVI)". To evaluate criterion validity, a measure of "aggression" was simultaneously administered to a subset of 176 participants, confirming the expected relationships. Convergent and divergent validity evidence was provided and deemed satisfactory. The internal consistency of the questionnaire was confirmed with a "Cronbach's alpha coefficient of 0.959". Reliability at the factor and sub-factor levels was also assessed and validated.

Citation: Hashemi, R., tavakoli, M., & Abdi, H. (2025). Development and Validation of the Hilm Questionnaire in the Domain of Anger Based on Islamic Sources. *Cultural Psychology*, *9*(1), 17-38.
https://doi.org/10.30487/jcp.2026.506211.1776

2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under CC BY 4.0. Reuse and distribution are permitted with proper citation. Published by Cultural Psychology (Organization for Researching and Composing University Textbooks in the Humanities (SAMT)).

مقدمه

خشم هیجانی پرشور و نیروبخش برای دفاع از خود و در عین حال خطرناک و دفع‌کننده برای دیگران است. معنای این حالت به‌ظاهر متناقض این است که نحوه تنظیم خشم بسیار مهم است (Eisenberg et al,1994; Reeve,2018). افرادی که می‌توانند در یک موقعیت تحریک‌آمیز، به‌طور موثر خشم خود را تنظیم کنند تا فعالیت بدنی خود را برای ایجاد پاسخ‌های سازنده بسیج نمایند، از افرادی که این مهارت خودتنظیمی را نشان نمی‌دهند، از نظر اجتماعی بهتر عمل می‌کنند (Denson et al,2011; Eisenberg et al,1997; Reeve,2018).

در فرهنگ اسلامی، «حلم» با برگردان فارسی «بردباری» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص۹۱۸۲) یکی از مفاهیم کلیدی مرتبط با حوزهٔ «تنظیم هیجان» به‌ویژه «تنظیم خشم» است. در متون لغوی، اخلاقی و عرفانی تعاریف گوناگونی برای حلم ارائه شده است (هاشمی، عبدی، حسن‌زاده توکلی، ۱۴۰۱)؛ به عنوانه نمونه، ابن مسکویه (۱۴۲۶) می‌نویسد: «حلم فضیلتی است که به نفس طمأنینه و آرامشی می‌دهد که به سوی شر برانگیخته نشود و خشم، او را به‌راحتی و به‌سرعت به حرکت نیندازد». بر اساس یافته‌های یک پژوهش در متون اسلامی (هاشمی و عبدی، ۱۴۰۲)، حلم در حیطهٔ خشم، اشاره به یک توانمندی روانی دارد که به موجب آن شخص هنگام مواجهه با محرک‌های خشم، در درجهٔ اول، تمایل به نابرانگیختگی دارد و در درجهٔ دوم، در صورت برانگیختگی، از آستانهٔ بالای خودمهارگری برخوردار است به گونه‌ای که می‌تواند با کاربست راهبردهای تنظیم هیجان (به‌ویژه درنگ و عدم عجله) به پردازش موقعیت بپردازد و در نهایت واکنش اجتماعی خردمندانه ای از خود بروز دهد. از این روست که حلم پیامدهای مثبت اجتماعی فراوانی برای شخص حلیم به همراه دارد؛ از جمله، شرافت، عزت (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۱۹ و ص ۲۱)، جایگاه والای اجتماعی (ابن‌شعبه، ۱۳۶۳، ص ۸۰)، محبوبیت اجتماعی (رضی، ۱۴۱۴، حکمت۴۱۸)، ستوده‌شدن از سوی مردم (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۵۱)، برخورداری از حمایت‌های اجتماعی در منازعات (رضی، ۱۴۱۴، حکمت ۲۰۶ و ۲۲۴؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۱۲) و پیروزی در نزاع‌ها (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۷؛ ج۲، ص۳۰۱). به نظر می‌رسد در طبقه‌بندی توانمندی‌های منش و فضیلت‌های انسانی (Peterson & Seligman,2004)، حلم با فضیلت اعتدال[1] و با توانمندی‌های منشِ بخشایش و گذشت[2]، حزم و دوراندیشی[3] و خودنظم‌دهی (خودمهارگری)[4] ارتباط قابل توجهی داشته باشد.

تاکنون پژوهش‌های متعددی در ارتباط با مفهوم‌شناسی حلم انجام شده است؛ به عنوان نمونه، ایزوتسو (۱۳۷۳)، فلاح و عواطفی (۱۳۹۴؛ ۱۳۹۶)، بذرگر(۱۳۹۵)، مختاری، شیخ حسینی و نظیری سنجانی (۱۳۹۵)، خرقانی و معافی (۱۳۹۵)، رفیعی هنر (۱۳۹۵)، دهقانی فیروزآبادی (۱۳۹۵)، آسیابان سرنجی (۱۳۹۶)، شریفی اصفهانی (۱۳۹۶)، میری و فائزی (۱۳۹۶)، بهرامی، عبدی و خطیب (۱۳۹۸)، ملکی بابهویزی (۱۴۰۰) و هاشمی و عبدی (۱۴۰۲) در پژوهش‌های خود به موضوع حلم پرداخته‌اند. اما بر خلاف حوزه مفهوم‌شناسی، در حوزه کاربست حلم، ادبیات پژوهشی اندکی وجود دارد. به نظر می‌رسد اولین گام برای ورود به حوزه کاربست، ساخت پرسشنامه حلم است؛ زیرا پرسشنامه حلم، ابزاری برای سنجش اثربخشی بسته‌های آموزشی و مداخلات درمانی مرتبط با حلم است. از سوی دیگر، از منظر متون اسلامی، یکی از شایستگی‌های مهمی که باید برای تصدی برخی از مسئولیت‌های اجتماعی از جمله امامت و رهبری (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۰۷) و کارگزاری و فرماندهی (مفید، ۱۴۱۳، ص ۸۲) احراز شود، صفت حلم است (هاشمی و عبدی، ۱۴۰۲)؛ بنابراین به ابزاری برای سنجش این صفت در افراد مختلف نیازمند خواهیم بود.

1. temperance
2. forgiveness and mercy
3. humility and modesty
4. self-regulation (self-control)

بر اساس جستجوی نگارندگان، تا کنون تنها یک پرسش‌نامه با عنوان «حلم» ارائه شده است. صبوری (۱۳۸۸) در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی اثربخشی آموزشی گروهی حلم بر کاهش پرخاشگری فرزندان شاهد و ایثارگر ۱۲ تا ۱۸ ساله شهر آبادانان» پرسش‌نامه‌ای ۳۸ گویه‌ای با عنوان «مقیاس سنجش حلم» تدوین کرده و پایایی آن را از طریق روش همسانی درونیِ ضریب آلفای کرونباخ، ۰,۹۱ گزارش نموده است. به گفته او، روایی محتوای گویه‌ها، توسط اساتید روانشناسی و متخصصان روان‌سنجی مورد تایید قرار گرفته است. البته در ادبیات روانشناسی مفاهیمی وجود دارد که به‌گونه‌ای با حلم مرتبط هستند و پرسش‌نامه‌های گوناگونی برای آنها ساخته شده است؛ به‌عنوان نمونه می‌توان از «خودمهارگری»، «تنظیم هیجان»[1]، «مدیریت خشم»[2] و «بازداری پاسخ»[3] به‌عنوان مفاهیمی همسو با حلم، و «تکانشگری»[4] و «پرخاشگری»[5] به‌عنوان مفاهیمی ناهمسو با حلم نام برد.

با وجود این، به نظر می‌رسد هیچ‌یک از پرسشنامه‌های موجود، ما را از انجام پژوهشی برای ساخت و اعتباریابی پرسشنامه حلم بی‌نیاز نمی‌کند؛ زیرا پرسشنامه‌های موجود برای سنجش مفاهیم روانشناسانه پیش‌گفته، هرچند ابزارهایی برای سنجش مفاهیم مرتبط باحلم هستند، ولی هیچ‌یک مستقیما مفهوم حلم را در کانون توجه خود قرار نداده‌اند. در ارتباط با پرسش‌نامه ۳۸ گویه‌ای «مقیاس سنجش حلم» (صبوری، ۱۳۸۸) نیز ملاحظاتی وجود دارد که ضرورت تلاشی دوباره برای ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه را نمایان می‌کند؛ از جمله اینکه، منابعی که از متون اسلامی برای تهیه این پرسش‌نامه معرفی شده است، از فراوانی و بعضا اعتبار کافی برخوردار نیستند (هاشمی، عبدی و حسن‌زاده توکلی، ۱۴۰۱). افزون بر آن، هیچ مدل مفهومی از حلم ارائه نشده است که پرسش‌نامه مبتنی بر آن باشد؛ حال‌آن‌که ارائه مدلی مفهومی که با شیوه‌ای دقیق و روشمند فراهم شده باشد، سنگ بنای ساخت یک پرسش‌نامه در حوزه آن مفهوم است. مشکل دیگر، ابهاماتی است که در فرایند اعتباریابی آن به چشم می‌خورد؛ به نمونه، مشخص نیست که برای بررسی پایایی با استفاده از آلفای کرونباخ، این پرسش‌نامه بر روی چند شرکت‌کننده و در چه شرائطی اجرا شده است و همچنین معلوم نیست که دیدگاه کارشناسان برای تأیید روایی محتوا با چه شاخصی سنجیده شده است.

همان‌طور که در بخش بعدی اشاره خواهد شد، فرایند ساخت پرسشنامه حلم در پژوهش حاضر، در دو بخش کیفی و کمی انجام شده است. هدف از مقالهٔ حاضر عمدتاً گزارش بخش کمی است. بخش کیفی که در حقیقت مبنای نظری برای ساخت پرسشنامه حلم را فراهم آورده است، پیش از این توسط هاشمی و عبدی (۱۴۰۲) به‌تفصیل گزارش شده است.

روش

در فرایند ساخت این پرسشنامه، از هر دو رویکرد کیفی و کمی استفاده شد. در بخش کیفی، برای مفهوم‌شناسی حلم در متون اسلامی و استخراج مقوله‌های تشکیل‌دهنده این مفهوم، از شیوه تحلیل محتوای عرفی[6] (Hsieh& Shannon,2005) استفاده شد. رهاورد این بخش، یک مدل مفهومی برای حلم (هاشمی و عبدی، ۱۴۰۲) و در نتیجه، یک مبنای نظریبرای استخراج گویه‌های پرسشنامه حلم بود.در بخش کمی، در فرایند تحلیل عاملی اکتشافی و نیز بررسی انواع روایی و پایایی پرسشنامه، شیوه‌های مختلف آماری به کار برده شد.

1. emotion regulation
2. anger management
3. response inhibitory
4. impulsivity
5. aggression
6. conventional content analysis

در این پژوهش، دو پرسشنامه به عنوان ابزار پژوهش مورد استفاده قرار گرفت. پرسش‌نامه اول، «پرسش‌نامه حلم در حوزه هیجان خشم» است که در فرایند این پژوهش، توسط پژوهشگران تدوین، اجرا و ارزیابی شد. این پرسش‌نامه شامل ۶۰ گویه است که اطلاعات مربوط به آن در بخش یافته‌ها گزارش شده است. پرسش‌نامه دوم، پرسش‌نامه ۳۰ گویه‌ای «مقیاسی برای سنجش پرخاشگری» (شهین زاهدی‌فر و همکاران، ۱۳۷۹) است که به منظور بررسی روایی ملاک واگرا، بر روی بخشی از نمونه اجرا گردید.

رجوع به ۱۳ لغت‌نامه معتبر کهن و بررسی ریشه حلم در آنها، اولین گام این پژوهش بود. رهاورد این گام، اطلاعاتی ارزشمند درباره ماهیت حلم و کشف تعدادی از واژگان مرتبط با حوزه معنایی حلم بود (هاشمی، عبدی و حسن‌زاده توکلی، ۱۴۰۱) که در مراحل بعدی پژوهش از جمله جمع‌آوری داده‌ها، از آنها استفاده شد. در گام بعدی، متن کامل قرآن کریم و نیز همه روایات کتاب‌های حدیثی شیعی در رتبه «الف» و «ب» (طباطبایی، ۱۳۹۳) موجود در نرم‌افزار «جامع الأحادیث ۳,۵»[1] (بالغ بر ۵۱ کتاب حدیثی)، به عنوان جامعه متون اسلامی در نظر گرفته شد. با بهره‌گیری از شیوه نمونه‌گیری هدفمند[2] (Petty et al,2012؛ به نقل از مؤمنی‌راد و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۲۰۲) و بر اساس اصل اشباع در حجم نمونه (Glaser& Strauss,1967)، تعداد ۶۵ آیه و بیش از ۲۲۰ متن حدیثی مرتبط با مفهوم حلم، انتخاب و برررسی شد.

پس از گردآوری متون، فرایند کدگذاری باز با برررسی دقیق متون انتخابی آغاز شد. درحین استخراج کدهای باز و نیز پس از آن، با مقایسه مکرر میان کدهای باز و تلاش برای کشف نقاط مشترک میان آنها و با درنظرگرفتن مفهوم حلم، به‌عنوان مفهوم محوری، کدهای باز در ذیل مقوله‌های بیانگر مفهوم حلم قرار گرفتند. پس از مقوله‌بندی کدهای باز، نتایج حاصل به سه تن از کارشناسان متخصص در حوزه علوم اسلامی و روانشناسی ارائه شد تا میزان موافقت خود را نسبت به استنباط این مقوله ها از متون اسلامی تعیین کنند. پس از دریافت نظرات کارشناسان و در فرایند پژوهش، مقوله‌های استخراج‌شده بارها بازبینی و اصلاح شد و در نهایت مدل مفهومی و مؤلفه‌های مفهوم حلم به دست آمد (هاشمی و عبدی، ۱۴۰۲).

مدل مفهومی و مؤلفه‌های به‌دست آمده برای حلم، به عنوان مبنای نظری برای استخراج ۹۰ گویه اولیه برای پرسشنامه حلم در نظر گرفته شد. در ادامه، طی چند جلسه، گویه ها مورد بحث و بررسی قرار گرفت و با حذف و تصحیح، در نهایت تعداد آنها به ۶۰ گویه رسید. فرم روایی محتوا به پنج نفر از کارشناسان با تحصیلات حوزوی و دانشگاهی[3] ارائه شد تا ضمن بررسی مستندات ارائه شده برای هر مؤلفه، میزان موافقت خود را با حضور هر گویه در پرسش‌نامه اعلام کنند. با دریافت نظرات کارشناسان، گویه‌ها بار دیگر بازبینی و بازنویسی شدند. همزمان روایی صوری نیز توسط کارشناسان مورد تأیید قرار گرفت.

در ادامه، پرسش‌نامه به صورت اینترنتی و برخط ارائه و اجرا شد. برای این منظور، دو فرم پرسش‌نامه الکترونیکی شامل پرسشنامه ۶۰ گویه‌ای (پرسش‌نامه حلم) و پرسشنامه ۹۰ گویه‌ای (پرسش‌نامه حلم + پرسش‌نامه پرخاشگری)، آماده شد. سپس از طریق شبکه های اجتماعی ایتا، واتساپ و تلگرام در میان دوستان و آشنایان منتشر شد و از آنها نیز درخواست شد تا پرسشنامه را در حد امکان انتشار دهند. همچنین در برخی از کانال‌هایی با بیش از ۱۳۰۰۰

---

۱. تولید مرکز خدمات کامپیوتری علوم اسلامی.

2. purposive sampling

۳. از این پنج نفر کارشناس محترم، چهارنفر دارای مدرک دکتری روانشناسی همراه با تحصیلات حوزوی و یک نفر دارای تحصیلات حوزوی همراه با مطالعاتی در زمینهٔ تعلیم و تربیت و خردورزی کودکان بود.

و ۷۰۰۰۰ هزار عضو منتشر شد. بنابراین جامعه آماری این پژوهش، شامل کاربران پیام‌رسان‌های ایتا، واتساپ و تلگرام بود. در مجموع، ۸۲۴ نفر از کاربران این پیام‌رسان‌ها به عنوان نمونه دردسترس[1] (نمونه اتفاقی[2]) از طریق تکمیل پرسشنامه اینترنتی، در این پژوهش مشارکت کردند. همهٔ این افراد پرسشنامه حلم را تکمیل کردند. از میان آنها، ۱۷۶ نفر علاوه بر پرسشنامه حلم، به پرسشنامه پرخاشگری نیز پاسخ دادند. این نمونه شامل ۶۹۵ زن و ۱۲۹ مرد بود. ۲۷۲ نفر دارای تحصیلات حوزوی و ۵۵۲ نفر دارای تحصیلات غیر حوزوی بودند که از میان آنها، ۵۰ نفر سیکل، ۱۷۶ نفر دیپلم، ۵۸ نفر فوق دیپلم، ۳۵۱ نفر کارشناسی، ۱۶۴ نفر کارشناسی ارشد و ۲۵ نفر مدرک دکتری داشتند. از میان شرکت‌کنندگان، ۷۰۹ نفر متأهل، ۹۲ نفر مجرد، ۱۶ نفر طلاق گرفته و ۷ نفر همسرفوت‌شده بودند. سن شرکت‌کنندگان نیز بین ۱۲ تا ۷۰ سال توزیعی تقریبا نرمال داشت که بیشترین فراوانی، مربوط به بازه تقریبی ۲۵ تا ۴۵ سال بود. تعداد پاسخ‌دهندگان زیر ۱۶ سال، فقط ۴ نفر بود و ازاین‌رو حتی در صورتی که برخی از گویه‌ها متناسب با سن آنها نبوده باشد، پاسخ‌های آنها تأثیری بر نتایج نداشته است.

در ادامه، با استفاده از نرم افزار spss پس از بررسی قابلیت داده‌ها برای تحلیل عاملی، با اجرای تکنیک‌های تحلیل عاملی اکتشافی، ۴ عامل اصلی و سه خرده‌عامل برای عامل اول استخراج شد. روایی محتوای پرسش‌نامه با نظرخواهی از ۵ نفر از کارشناسان، روایی ملاک واگرا با استفاده از مقایسه دو پرسشنامه حلم و پرخاشگری و روایی سازه (همگرا و واگرا) با استفاده از مقایسه هم‌بستگی‌ها میان عوامل و همچنین میان عوامل پرسش‌نامه حلم و عوامل پرسش‌نامه پرخاشگری، و پایایی پرسش‌نامه با استفاده از آلفای کرونباخ بررسی شد.

یافته‌ها

در فرایند ساخت پرسش‌نامه حلم، یافته‌های متعددی به دست آمد که در ادامه به مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود.

از کارشناسان خواسته شد با توجه به مدل مفهومی و مؤلفه‌های استخراج‌شده برای حلم، میزان موافقت خود را با هر گویه در قالب یک طیف لیکرت چهارگزینه‌ای از ۱ تا ۴ اعلام کنند. بدین ترتیب برای هر گویه، شاخص روایی محتوا (CVI) محاسبه و در جدول ۱ ارائه شد. با توجه به اینکه کارشناسان نظراتی نیز در ارتباط با اصلاح گویه‌ها ارائه کرده بودند، گویه‌های اصلاح‌شده با علامت * مشخص شده‌اند (برای آگاهی از گویه‌ها پیش از اصلاح نگاه کنید به: هاشمی، عبدی و حسن‌زاده توکلی، ۱۴۰۱). در همین مرحله روایی صوری پرسشنامه نیز توسط کارشناسان مورد تأیید قرار گرفت.

۳۱ گویه، نمره ۱ و ۲۲ گویه، ۰٫۸ و ۵ گویه، ۰٫۶ و یک گویه ۰٫۴ به دست آمد. بنابراین روایی محتوای ۵۴ گویه توسط کارشناسان تأیید و ۶ گویه رد شد. با توجه به اینکه درباره حذف برخی از گویه‌ها اجماعی میان کارشناسان نبود، در این مرحله، گویه‌ای حذف نشد بلکه بیشتر، نظرات پیشنهادی و اصلاحی این کارشناسان محترم مد نظر قرار گرفت و تصمیم نهایی برای حذف گویه‌ها، به بعد از اجرای پرسش‌نامه و تحلیل عاملی گویه‌های آن موکول شد.

1. Convenience Sample
2. Incidental Sample

جدول ۱ دیدگاه‌های کارشناسان درباره گویه‌های پرسش‌نامه و شاخص روایی محتوا (CVI)

شماره گویه	گویه‌های پرسش‌نامه	تعداد کارشناسان				شاخص روایی محتوا
		کاملا موافقم	موافقم	مخالفم	کاملا مخالفم	
۱	وقتی در حال عصبانی‌شدن هستم، حواسم هست که دارم عصبانی می‌شوم.	4	1	0	۰	۱
۲	هنگام عصبانیت رفتارهای خیلی خطرناک یا پرخسارت (مانند آسیب‌رساندن به دیگران، شکستن یا پرت‌کردن وسایل) از خود بروز می‌دهم.	2	2	1	۰	۰,۸
۳	وقتی از دست کسی عصبانی می‌شوم، می‌توانم خوبی‌ها و نقاط مثبت او را در نظر بگیرم.	۴	۱	۰	۰	۱
۴	وقتی دیگران به هشدارم بی‌توجهی نشان می‌دهند عصبانی می‌شوم.*	2	3	0	۰	۱
۵	عصبانیت شدید بخشی از زندگی من است.*	3	1	1	۰	۰,۸
۶	وقتی خیلی عصبانی هستم، درنگ می‌کنم تا کار درست را انجام دهم.*	3	2	0	۰	۱
۷	من آن‌قدر اهداف و کارهای مهم دارم که بی‌دلیل خود را درگیر ناراحتی با دیگران نمی‌کنم.*	3	1	1	۰	۰,۸
۸	به‌راحتی می‌توانم رفتارهای ناشایست دیگران نسبت به خودم را نادیده بگیرم.*	3	2	0	۰	۱
۹	دانشِ من به من کمک کرده است که خشم خود را کنترل کنم.*	2	0	1	۲	۰,۴
۱۰	وقتی کسی با من با خشم رفتار می‌کند، من نیز بی‌اختیار با خشم پاسخ می دهم.	3	2	0	۰	۱
۱۱	هنگام خشم، به چیزهایی فکر می‌کنم که از عصبانیتم بکاهد یا مرا از اقدام عجولانه باز دارد.	4	1	0	۰	۱
۱۲	وقتی عصبانی می‌شوم می‌توانم بر آنچه درست است تمرکز کنم.*	4	0	1	۰	۰,۸
۱۳	وقتی رفتار کسی مرا عصبانی می‌کند تمرکزم را حفظ می‌کنم تا تصمیم درست بگیرم.	3	1	0	۱	۰,۸
۱۴	هنگام خشم، اهداف و کارهای مهم خود را فراموش می‌کنم.	3	0	2	۰	۰,۶
۱۵	چون ارزش حلم و بردباری را می‌دانم، سعی می‌کنم، حلیم و بردار باشم.	۳	۲	۰	۰	۱
۱۶	وقتی بدون دلیل به نظراتم که با مطالعه و تفکر به آنها رسیده‌ام بی‌توجهی می‌شود، به‌شدت عصبانی می‌شوم.	3	1	0	۱	۰,۸
۱۷	یک امر آزاردهنده، خیلی باید ادامه داشته باشد که من را عصبانی کند.	3	1	1	۰	۰,۸
۱۸	اگر کسی کاری را که به عهده دارد درست انجام ندهد، با او با عصبانیت برخورد می‌کنم.*	2	2	1	۰	۰,۸
۱۹	وقتی کسی به من بدی می‌کند بی‌اختیار کینه او را به دل می گیرم.	4	1	0	۰	۱
۲۰	من برای خود ارزش و جایگاهی قائلم و اگر دیگران، طوری رفتار کنند که ارزش و جایگاه من پایین بیاید، عصبانی می‌شوم.*	3	1	0	۱	۰,۸
۲۱	جاهایی که خیلی از مردم عصبانی می‌شوند، من عصبانی نمی‌شوم.*	2	2	1	۰	۰,۸
۲۲	خوبی و محبت خود را از کسی که ناسپاسی کند، قطع می‌کنم.*	4	1	۰	۰	۱
۲۳	سعی می‌کنم هنگام خشم، انصاف را رعایت کنم.*	4	4	0	۴	

ادامهٔ جدول ۱ دیدگاه‌های کارشناسان درباره گویه‌های پرسش‌نامه و شاخص روایی محتوا (CVI)

شماره گویه	گویه‌های پرسش‌نامه	تعداد کارشناسان				شاخص روایی محتوا
		کاملا موافقم	موافقم	مخالفم	کاملا مخالفم	
۲۴	وقتی از دست کسی عصبانی هستم، هرگونه پیوندی که میان من و او وجود دارد را از یاد می‌برم.*	3	1	1	۰	۰,۸
۲۵	وقتی کسی در حق من کاری نابخردانه می‌کند، به‌خاطر خدا خشم خود را کنترل می‌کنم.	4	1	0	۰	۱
۲۶	هنگام عصبانیت شدید، تغییر حالت می‌دهم تا آرام‌تر شوم (مثلا می‌ایستم یا چند قدم راه می‌روم).	4	1	0	۰	۱
۲۷	وقتی می‌خواهم از روی خشم کاری انجام دهم، به عواقب آن توجه میکنم.	4	1	0	۰	۱
۲۸	وقتی عصبانی می‌شوم سعی می‌کنم زود خشم خود را بروز ندهم.*	3	1	1	۰	۰,۸
۲۹	حتی وقتی عصبانی هستم می‌توانم عذرخواهی دیگران را بپذیرم.*	4	1	0	۰	۱
۳۰	برایم دشوار است که رفتارهای نادرست دیگران را ببخشم.	4	1	0	۰	۱
۳۱	احساس می‌کنم درگیر نزاع بی‌مورد شدن من را بی‌ارزش می‌کند.*	4	1	0	۰	۱
۳۲	چون می‌دانم خشم پیامدهای بسیار خطرناکی دارد، سعی می‌کنم خشم خود را کنترل کنم.	4	1	0	۰	۱
۳۳	وقتی از دست کسی عصبانی می‌شوم، خودم را به‌جای او می‌گذارم تا دلیل رفتار نادرستش را درک کنم.*	3	1	1	۰	۰,۸
۳۴	به دیگران مهلت می‌دهم که رفتار ناشایست خود را جبران کنند.	4	1	0	۰	۱
۳۵	وقتی خشمگین می‌شوم بی‌درنگ کارهایی می‌کنم (مانند دادوبیداد، توهین و تهمت) که بعدا از آن پشیمان می‌شوم.*	3	2	0	۰	۰,۸
۳۶	وقتی کسی به من بدی می‌کند، سعی می‌کنم قبل از هر چیز، به دلیل رفتار او پی ببرم.*	4	1	0	۰	۱
۳۷	وقتی احساس می‌کنم به من ظلم شده است، خشمی مهارنشدنی بر من حاکم می‌شود.*	4	1	0	۰	۱
۳۸	وقتی با کار زشت یا مجرمانه‌ای مواجه می‌شوم، با عصبانیت شدید با آن برخورد می‌کنم.*	2	1	1	۱	۰,۶
۳۹	بر این باورم کسی که به من بدی کرده است، سزاوار این نیست که در آینده به او نیکی کنم.*	4	1	0	۰	۱
۴۰	در اثر عصبانیت، کنترلم را بر سخن و رفتارم از دست می‌دهم.	4	1	0	۰	۱
۴۱	کسی که با من بدرفتاری می‌کند با مهربانی پاسخ او را می‌دهم.	3	۱	0	۱	۰,۸
۴۲	وقتی عصبانی هستم، با سخنانم طرف مقابل را بیشتر خشمگین می‌کنم.	۳	۱	۰	۱	۰,۸
۴۳	وقتی دیگران خوبی‌های مرا با بدی جواب می‌دهند، از کوره در می‌روم.*	4	1	0	۰	۱
۴۴	در ناآرامی‌های اجتماعی، بدون اینکه دستخوش احساسات شوم، خشم خود را کنترل می‌کنم.*	2	2	1	۰	۰,۸

ادامهٔ جدول ۱ دیدگاه‌های کارشناسان درباره گویه‌های پرسش‌نامه و شاخص روایی محتوا (CVI)

شماره گویه	گویه‌های پرسش‌نامه	تعداد کارشناسان				شاخص روایی محتوا
		کاملا موافقم	موافقم	مخالفم	کاملا مخالفم	
۴۵	مهربانیِ من، بر خشمم غلبه می‌کند.	۳	۱	۱	۰	۰,۸
۴۶	رفتارهای ناشایست دیگران خیلی زود مرا عصبانی می‌کند.	4	1	0	۰	۱
۴۷	می‌توانم سکوت کنم و پاسخ گفتارهای ناشایست دیگران را ندهم.*	4	1	0	۰	۱
۴۸	هنگام خشم حواسم هست که نیازی به عجله نیست و فرصت برای اقدام در آینده هست.	3	1	0	۱	۰,۸
۴۹	در بحث و گفتگو، وقتی دیگران حرفم را قبول نمی‌کنند، عصبانی می‌شوم.*	۳	۲	۰	۰	۱
۵۰	حتی وقتی احساس می‌کنم در شرایطی به شدت ناگوار قرار دارم می‌توانم رفتار و خشم خود را کنترل کنم.*	2	1	2	۰	۰,۶
۵۱	انگیزه‌های دینی و اعتقادی به من کمک کرده‌اند که بتوانم خشم خود را کنترل کنم.	3	2	۰	۰	۱
۵۲	اگر کسی با من گستاخانه و بی‌ادبانه رفتار کند، از کوره در می‌روم.	4	1	0	۰	۱
۵۳	اینکه دیگران به وعده‌های خود عمل نمی‌کنند خونم را به جوش می‌آورد.	4	1	0	۰	۱
۵۴	خشم باعث شده است که تصمیمات غیر عاقلانه بگیرم.*	2	1	1	۱	۰,۶
۵۵	هنگام خشم، خدا را از یاد می‌برم و کارهایی بر خلاف رضای او انجام می‌دهم.	4	1	0	۰	۱
۵۶	وقتی از دست کسی عصبانی شده‌ام، احتمال می‌دهم که سوء تفاهمی برایم ایجاد شده باشد.*	۳	۱	۱	۰	۰,۸
۵۷	وقتی خشمگین می‌شوم هیچ فکری آرامم نمی‌کند.*	3	1	۰	۱	۰,۸
۵۸	هنگام خشم واکنش‌های مختلف را مقایسه می‌کنم تا بهترین واکنش را انتخاب کنم.	4	1	0	۰	۱
۵۹	هنگام خشم، دغدغه این را دارم که به هر شکل ممکن تلافی کنم.	3	1	1	۰	۰,۸
۶۰	هنگام خشم می‌توانم سخنان پسندیده بگویم.*	2	1	2	۰	۰,۶

پس از اجرای پرسش‌نامه بر روی ۸۲۴ شرکت کننده، نتایج حاصل با استفاده از روش تحلیل عاملی اکتشافی مورد بررسی قرار گرفت. پیش از اجرای تحلیل عاملی اکتشافی، لازم بود بررسی‌هایی بر روی داده‌ها صورت بگیرد تا قابلیت داده‌ها برای اجرای تحلیل عاملی اکتشافی احراز شود. بدین ترتیب ابتدا شاخص‌های آمار توصیفی گویه‌ها مد نظر قرار گرفت. بر این اساس مشخص شد که همه گویه‌ها توسط همه شرکت‌کنندگان پاسخ داده شده است. همچنین در همه گویه‌ها، کمینه ۱ و بیشینه ۵ بود که نشان می‌دهد افراد، دیدگاه‌های متفاوتی درباره هر گویه داشته‌اند. بنابراین در مجموع، از نظر شاخص‌های آمار توصیفی، گویه‌ها در وضعیت مطلوبی قرار داشتند.

در ادامه، شاخص‌های مرتبط با بررسی پیش‌فرض‌های تحلیل عاملی، بررسی شد که نتایج آن در جدول (۲) گزارش شده است.

جدول ۲ پیش‌فرض‌های تحلیل عاملی

دترمینانت		2.13 E -0.12
مقیاس کایزر-مایر-اوکلاین برای کفایت نمونه برداری (KMO)		0.967
آزمون بارتلت	مجذور کای	21557.647
	درجه آزادی	۱۷۷۰
	معناداری	۰,۰۰۰

با توجه به اینکه دترمینان[1] ماتریس هم‌بستگی غیر صفر است، انجام تحلیل عاملی از این نظر، امکان‌پذیر است. شاخص کفایت نمونه‌برداری (KMO) که باید حداقل ۰,۷ باشد، در اندازه بسیار مطلوبی است و این نشان می‌دهد که ماتریس هم‌بستگی از اطلاعات لازم برای استخراج عامل‌ها برخوردار است. مجذور کای[2] نیز معنادار است؛ بنابراین ماتریس هم‌بستگی از ماتریس واحد فاصله دارد و هم‌بستگی میان متغیرها قابل توجه است. با توجه به همه این موارد، داده‌ها برای تحلیل عاملی مناسب هستند.

تحلیل عامل اولیه با روش مؤلفه‌های اصلی پیش از چرخش عامل‌ها که به منظور تخمین تعداد عامل‌ها انجام شد، نشان داد که ۱۰ عامل، مقدار ویژه بالاتر از یک دارند و درصد تجمعی واریانس برای عامل دهم حدود ۵۴ است (جدول (۳)).

جدول ۳ تحلیل عاملی با روش مؤلفه‌های اصلی پیش از چرخش عامل‌ها برای تخمین تعداد عامل‌ها

عامل	مقدار ویژه	درصد واریانس	درصد تجمعی واریانس
1	18.356	30.594	30.594
2	3.747	6.246	36.840
3	1.966	3.276	40.116
4	1.737	2.895	43.010
5	1.236	2.060	45.070
6	1.203	2.005	47.076
7	1.141	1.901	48.977
8	1.094	1.823	50.800
9	1.068	1.780	52.580
10	1.013	1.689	54.269

طبق این معیار، ده عامل می‌توانیم داشته باشیم که در مجموع می‌توانند ۵۴ درصد واریانس را تبیین کنند. با توجه به اینکه درصد تجمعی واریانس برای عامل دهم بالاتر از ۵۰ است، این ده عامل قابل پذیرش هستند.

برای بررسی و تخمین دقیق‌تر تعداد عامل‌ها، نمودار سنگ‌ریزه‌ای نیز مورد توجه قرار گرفت. بر اساس این شاخص، تغییر شیب ناگهانی و به‌ویژه افقی‌شدن نمودار، مشخص‌کننده تعداد عامل‌هاست. همان‌گونه که در نمودار (۴-۲) مشاهده می‌شود، در سنگ‌ریزه سوم و یازدهم نمودار افقی شده است؛ بنابراین بین سه تا ۱۱ عامل می‌توان استخراج کرد.

در مجموع، با توجه به این دو شاخص، استخراج عامل‌ها تا ده عامل قابل پذیرش است.

1. Determinant
2. Chi-Square

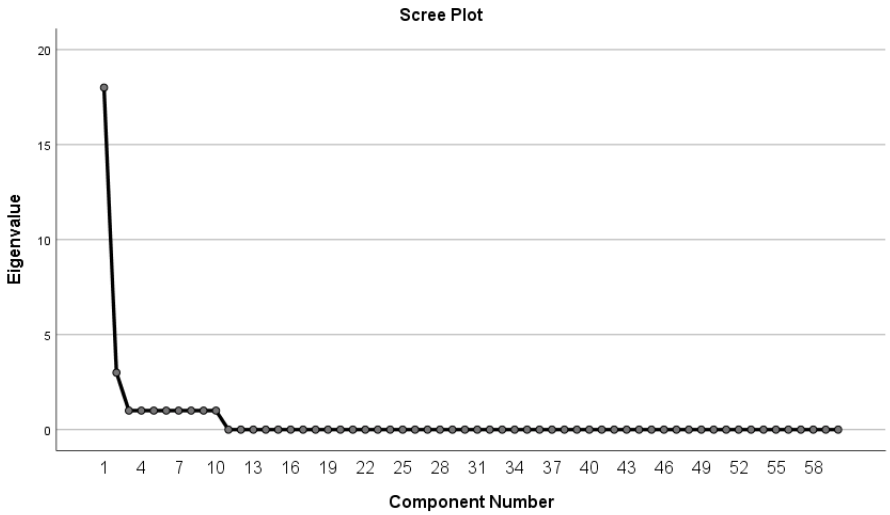

نمودار ۴ـ۲ نمودار سنگ‌ریزه‌ای برای تخمین تعداد عامل‌ها

در ادامه، تحلیل عاملی بارها با روش‌های مختلفِ استخراج، روش‌های مختلفِ چرخش و تعداد مختلف عامل‌ها تکرار شد. بهترین نتیجه، با استفاده از روش استخراج آلفا (عامل‌یابی آلفا) و چرخش مایل بود که چهار عامل اصلی را نتیجه داد. گفتنی است از حیث نظری نیز، چرخش مایل مناسب‌تر به نظر می‌رسد؛ چراکه عامل‌های احتمالی، سازه‌های بنیادی حلم هستند و قاعدتا با هم هم‌بستگی دارند. نتایج حاصل از این روش در جدول (۴-۶) نمایش داده شده است.

جدول ۴ شاخص‌های آماری چهار عامل استخراج‌شده و روش آلفا و چرخش مایل

عامل	مقدار ویژه	درصد واریانس	درصد تجمعی واریانس	درصد واریانس پس از چرخش
1	17.765	29.609	29.609	14.754
2	3.130	5.217	34.825	10.048
3	1.370	2.283	37.109	7.759
4	1.112	1.853	38.962	7.083

از آنجا که چرخش مورد استفاده، چرخش مایل است، ماتریس الگوی حاصل از این چرخش در جدول ۵ گزارش داده شده است. این جدول، وزن‌های عاملی را برای گویه‌های مختلف در عامل‌های مختلف نشان می‌دهد. مقادیر پایین تر از ۰٫۳ گزارش نشده است.

جدول ۵ ماتریس الگوی عامل‌های استخراج‌شده

شماره گویه	۱ عامل	۲ عامل	۳ عامل	۴ عامل
32	0.708			
58	0.652			
48	0.638			
13	0.612			
50	0.607			
15	0.599			
28	0.580			
27	0.569			
7	0.567			
17	0.564			
9	0.560			
33	0.556			
11	0.545			
6	0.538			

ادامهٔ جدول ۵ ماتریس الگوی عامل‌های استخراج‌شده

شماره گویه	۱ عامل	۲ عامل	۳ عامل	۴ عامل
47	0.530			
51	0.515			
45	0.507			
23	0.498			
12	0.496			
25	0.484			
31	0.482			
21	0.475			
36	0.455			
60	0.453			
26	0.452			
56	0.400			
3	0.398			
44	0.379			
34	0.373		0.335	
8	0.343			
1	0.338			
46		0.622		
43		0.599		
52		0.586		
53		0.566		
16		0.566		
20		0.555		
18		0.535		
38		0.519		
37		0.518		
49		0.512		
4		0.484		
10		0.385		
5		0.375		
30			-0.636	
22			-0.613	
19			-0.555	
39			-0.502	
29			0.387	
24			-0.386	
59		0.311	-0.375	
41	0.329		0.370	
55				0.517
35				0.466
40		0.303		0.448
2				0.383
54				0.368
14				0.345
42				0.300
57				

مشاهده می‌شود که ساختار ساده و خوبی به دست آمده است و موارد بسیار اندکی وجود دارد که یک گویه، در دو عامل حضور داشته باشد. گویه ۵۷ وزنش کمتر از ۰,۳ به دست آمده است ولی با توجه به اینکه مقدار آن، نزدیک به ۰,۳ است و از نظر مفهومی با سایر سؤالات پیوند دارد، حذف نشد.

با توجه به اینکه عامل نخست تعداد زیادی گویه را پوشش می‌دهد، برای رهیافت بهتر به انسجام و فهم این عامل، این گویه‌ها به صورت جداگانه نیز تحلیل عاملی شد.

با توجه به جدول (۴-۸) داده‌های موجود در عامل اول برای تحلیل عاملی مناسب هستند؛ چراکه دترمینان، غیر صفر و KMO بالاتر از ۰,۷ و مجذور کای معنادار است.

جدول ۶ پیش‌فرض‌های تحلیل عاملی برای استخراج خرده‌عامل‌ها برای عامل اول

دترمینانت		2.736 E-6
مقیاس کایزر-مایر-اوکلاین برای کفایت نمونه برداری (KMO)		0.967
آزمون بارتلت	مجذور کای	10398.879
	درجه آزادی	۴۶۵
	معناداری	۰,۰۰۰

جدول ۷ تحلیل عاملی با روش مؤلفه‌های اصلی پیش از چرخش عامل‌ها برای تخمین تعداد خرده‌عامل‌ها

عامل	مقدار ویژه	درصد واریانس	درصد تجمعی واریانس
1	11.525	37.178	37.178
2	1.304	4.207	41.385
3	1.211	3.905	45.290
4	1.077	3.475	48.766

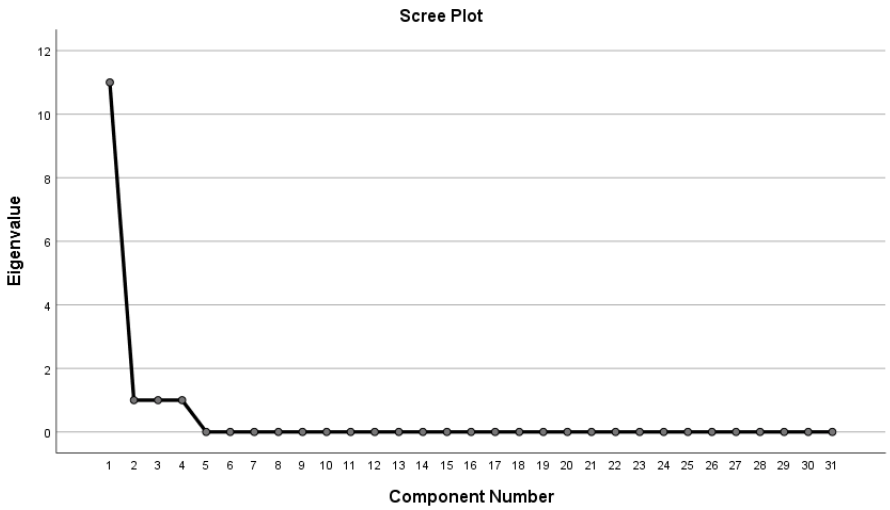

نمودار ۴-۳ نمودار سنگ‌ریزه‌ای برای تخمین تعداد خرده‌عامل‌ها

با توجه به جدول (۴-۹) و نمودار (۴-۳)، احتمالا چهار عامل وجود داشته باشد که ۰,۴۸ درصد واریانس را تبیین می‌کنند.

با اجرای مکرر روش‌های مختلف تحلیل عاملی، در نهایت، با استفاده از روش مؤلفه‌های اصلی و چرخش مایل، الگویی سه عاملی به دست آمد. نتایج این تحلیل عاملی در جدول (۴-۱۰) گزارش شده است.

جدول ۸ شاخص‌های آماری سه خرده‌عامل استخراج‌شده برای عامل اول

عامل	مقدار ویژه	درصد واریانس	درصد تجمعی واریانس	درصد واریانس پس از چرخش
1	11.525	37.178	37.178	10.685
2	1.304	4.207	41.385	6.832
3	1.211	3.905	45.290	4.455

در جدول (۴-۱۱) ماتریس الگوی حاصل از این تحلیل عاملی گزارش شده است. در این جدول مقادیر کمتر از ۰,۳ نمایش داده نشده است.

جدول ۹ ماتریس الگوی خرده‌عامل‌های استخارج‌شده برای عامل اول

شماره گویه	خرده‌عامل ۱	خرده‌عامل ۲	خرده‌عامل ۳
12	0.809		
13	0.774		
11	0.730		
6	0.709		
23	0.689		
60	0.688		
27	0.662		
58	0.656		
3	0.630		
26	0.583		
50	0.578	0.301	
25	0.575		
28	0.564		
51	0.523		
15	0.504		
48	0.499	0.301	
9	0.434		
32	0.431		
21		0.646	
17		0.643	
8		0.563	
7		0.529	
44		0.506	
47	0.326	0.451	
31		0.367	
45	0.347	0.362	
36			0.728
34			0.619
33	0.345		0.597
56			0.323
1			

همان‌گونه که مشاهده می‌شود، الگوی ساده و خوبی به دست آمده است که در آن تعداد کمی از گویه‌ها در بیش از یک عامل حضور دارند. گویه 1 وزن کمتر از ۰,۳ دارد؛ ولی با توجه به اینکه مقدار آن نزدیک به ۰,۳ و از نظر مفهومی نیز با دیگر گویه‌ها مرتبط است، حذف نگردید.

با توجه به نتایج حاصل از تحلیل عاملی، ۴ عامل اصلی برای کل گویه‌ها و سه خرده‌عامل برای عامل اول، به دست آمده است؛ طی جلسات متعدد، بر روی نامگذاری عامل‌ها بحث شد و در نهایت نام‌های زیر بر عامل‌ها انتخاب شد:

۱. «مدیریت شناختی»: این عامل با ضریب آلفای کرونباخ ۰٫۹۴۱، از ۳۱ گویه تشکیل شده است. «مدیریت شناختی» یک توانمندی است که به موجب آن شخص می‌تواند در موقعیت خشم، خود را از احساس خشم جدا کند و با استفاده از ابزارهای شناختی خود، موقعیت را بررسی و رفتاری مناسب از خود بروز دهد.

این عامل به نوبه خود، از سه خرده‌عامل تشکیل شده است که عبارتند از:

● «کنترل آگاهانه»: این خرده‌عامل با ضریب آلفای کرونباخ ۰٫۹۳۲، از ۱۸ گویه تشکیل شده است. «کنترل آگاهانه» یک توانمندی است که به موجب آن شخص هنگام خشم، با آگاهی کامل از فرایند خشمگین‌شدن خود و حفظ قابلیت‌های شناختی خود هنگام خشم، اقدامات آگاهانه‌ای برای مهار و کنترل خشم انجام می‌دهد.

● «درگیرنشدن»: این خرده‌عامل با ضریب آلفای کرونباخ ۰٫۷۵۷، از ۸ گویه تشکیل شده است. «درگیرنشدن» یک توانمندی روانی است که به موجب آن شخص می‌تواند عاملی را که بالقوه می‌تواند محرک خشم باشد، نادیده بگیرد و با آن درگیر نشود. این عدم درگیری می‌تواند با انگیزه‌های مختلف مانند حفظ کرامت و ارزش خود و همچنین توجه به اهداف و امور مهم‌تر باشد.

● «همدلی»: این خرده‌عامل با ضریب آلفای کرونباخ ۰٫۶۷۷، از ۵ گویه تشکیل شده است. «همدلی» یک توانمندی است که به موجب آن شخص می‌تواند از زاویه دید طرف مقابل به تنش پیش‌آمده بنگرد و شرایطی را که او را به اقدامی ناخوشایند کشانده است درک کند.

۲. «عصبانیت»: این عامل با ضریب آلفای کرونباخ ۰٫۸۷۹، از ۱۳ گویه تشکیل شده است. «عصبانیت» یک ویژگی روانی است که به موجب آن شخص تمایل و گرایش به عصبانی‌شدن دارد و در موقعیت‌های محرک خشم، خیلی زود عصبانی می‌شود؛ ازاین‌رو عصبانیت را زیاد تجربه می‌کند.

۳. «بخشایش‌گری»: این عامل با ضریب آلفای کرونباخ ۰٫۸۲۵، از ۸ گویه تشکیل شده است. «بخشایش‌گری» یک توانمندی است که به موجب آن شخص می‌تواند با انگیزه‌های مختلف، دیگران را ببخشد و از رفتار ناشایست آنان چشم بپوشد و در نتیجه از کینه‌توزی و رفتارهای تلافی‌جویانه دوری کند.

۴. «ایستایی فکر»: این عامل با ضریب آلفای کرونباخ ۰٫۸۴۶، از ۸ گویه تشکیل شده است. یک ویژگی روانی است که به موجب آن در هنگام خشم، فرایند تفکر منطقی و خردمندانه شخص متوقف می‌شود و رفتارهایی نامناسب و برخاسته از احساسات را نتیجه می‌دهد.

جدول ۱۰ جدول عامل‌های چهارگانه به همراه متن گویه‌ها

عامل		آلفای کرونباخ	تعداد گویه	شماره گویه‌ها به‌ترتیب بار عاملی
مدیریت شاختی		0.941	31	۳۲، ۵۸، ۴۸، ۱۳، ۵۰، ۱۵، ۲۸، ۲۷، ۷، ۱۷، ۹، ۳۳، ۱۱، ۶، ۴۷، ۵۱، ۴۵، ۲۳، ۱۲، ۲۵، ۳۱، ۲۱، ۳۶، ۶۰، ۲۶، ۵۶، ۳، ۴۴، ۳۴، ۸، ۱
خرده‌عامل‌ها	کنترل آگاهانه	0.932	18	۱۲، ۱۳، ۱۱، ۶، ۲۳، ۶۰، ۲۷، ۵۸، ۳، ۲۶، ۵۰، ۲۵، ۲۸، ۵۱، ۱۵، ۴۸، ۹، ۳۲
	درگیرنشدن	0.757	8	۲۱، ۱۷، ۸، ۷، ۴۴، ۴۷، ۳۱، ۴۵
	همدلی	0.677	5	۳۶، ۳۴، ۳۳، ۵۶، ۱
عصبانیت		0.879	13	۴۶، ۴۳، ۵۲، ۵۳، ۱۶، ۲۰، ۱۸، ۳۸، ۳۷، ۴۹، ۴، ۱۰، ۵
بخشایش‌گری		0.825	8	۳۰، ۲۲، ۱۹، ۳۹، ۲۹، ۲۴، ۵۹، ۴۱
ایستایی فکر		0.846	8	۵۵، ۳۵، ۴۰، ۲، ۵۴، ۱۴، ۴۲، ۵۷

در جدول ۱۱، ضرایب هم‌بستگی به‌دست‌آمده میان عامل‌ها، خرده‌عامل‌ها و نمره کلی حلم و همچنین هم‌بستگی‌ها میان موارد مذکور و پرسش‌نامه پرخاشگری (شامل سه عامل و یک نمره کلی) گزارش شده است. با توجه به شباهت نمره عامل‌ها و نمرات کلی با مقیاس فاصله‌ای، از روش ضریب همبستگی پیرسون[1] استفاده شد. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، میان همه عامل‌ها و خرده‌عامل‌های حلم هم‌بستگی‌های معنادار وجود دارد[2]. همچنین میان حلم به همراه عامل‌های آن و پرخاشگری به همراه عامل‌های آن، هم‌بستگی‌های معنادار وجود دارد.

جدول ۱۱ هم‌بستگی پیرسون میان نمرات کلی و عامل‌ها در دو پرسش‌نامه حلم و پرخاشگری

	پرسش‌نامه حلم										پرسش‌نامه پرخاشگری			
	عامل ۱	خرده‌عامل‌های عامل ۱						عامل ۲	عامل ۳	عامل ۴	نمره کلی	عامل ۱	عامل ۲	عامل ۳	نمره کلی
عنوان‌ها	مدیریت شناختی	کنترل آگاهانه	درگیرنشدن	همدلی	عصبانیت	بخشایش گری	ایستایی فکر	حلم	خشم و عصبیت	تهاجم و توهین	لجاجت و کینه‌توزی	پرخاشگری			
مدیریت شناختی	1														
کنترل آگاهانه	0.974** 1														
درگیرنشدن	0.846** 0.738** 1														
همدلی	0.762** 0.673** 0.547** 1														
عصبانیت	-0.570** -0.543** -0.549** -0.376** 1														
بخشایش گری	0.581** 0.546** 0.517** 0.483** -0.633** 1														
ایستایی فکر	-0.712** -0.728** -0.542** -0.497** 0.658** -0.600** 1														
حلم	0.921** 0.897** 0.791** 0.685** -0.806** 0.767** -0.847** 1														
خشم و عصبیت	-0.382** -0.378** -0.347** -0.237** 0.633** -0.417** 0.498** -0.541** 1														
تهاجم و توهین	-0.586** -0.584** -0.508** -0.381** 0.548** -0.499** 0.657** -0.670** 0.529** 1														
لجاجت و کینه‌توزی	-0.268** -0.242** -0.279** -0.196** 0.451** -0.342** 0.338** -0.389** 0.398** 0.485** 1														
پرخاشگری	-0.501** -0.489** -0.458** -0.327** 0.691** -0.516** 0.613** -0.659** 0.875** 0.794** 0.720** 1														

آخرین یافته پژوهش مربوط به بررسی روایی و پایایی این پرسشنامه است. روایی محتوای این پرسش‌نامه، با استفاده از نظر کارشناسان بررسی شد (جدول ۱). با توجه به جدول ۱از میان ۶۰ گویه، ۵۴ گویه با این شاخص پذیرفته می‌شوند و ۶ گویه (یعنی گویه‌های ۹، ۱۴، ۳۸، ۵۰، ۵۴، ۶۰) رد می‌شوند. البته با توجه به تعداد کم کارشناسان و عدم اجماع آنان بر عدم پذیرش گویه، تصمیم‌گیری نهایی برای حذف گویه‌ها به پژوهش‌های تکمیلی موکول شد. در پژوهش‌های تکمیلی به‌منظور کوتاه‌ترکردن پرسشنامه، می‌توان این نتایج را مد نظر داشت و با توجه به یافته‌های آماری حاصل از اجرای پرسشنامه، درباره حذف گویه‌ها تصمیم نهایی را اتخاذ کرد. در مجموع با توجه به اینکه ۹۰ درصد

1. Pearson Correlation Coefficient

۲. علامت دوستاره به‌معنای معناداری با درجه بالاست.

گویه‌ها با درنظرگرفتن شاخص روایی محتوا، تأیید شده‌اند، روایی محتوای این پرسشنامه، قابل قبول به نظر می‌رسد. البته با توجه به اینکه یکی از کارشناسان محترم، گویه‌های پرسش‌نامه را به صورت کلی (نه با برررسی جداگانه) تأیید نمود و به همه بالاترین نمره را داد، ممکن است در نتیجه مذکور، تردیدهایی وجود داشته باشد. با نگاهی سخت‌گیرانه می‌توان ارزیابی این کارشناس را نادیده گرفت و تعداد کارشناسان را ۴ نفر به شمار آورد. در این صورت، باز تنها ۱۰ درصد گویه‌ها رد می‌شوند و ۹۰ درصد باقی مانده، بخشی به صورت کامل تأیید می‌شوند و مابقی، با شرط بازبینی و اصلاح تأیید می‌گردند؛ بنابراین در این صورت نیز می‌توان روایی محتوای پرسشنامه را به صورت نسبی، مطلوب ارزیابی کرد. همزمان روایی صوری پرسشنامه نیز توسط کارشناسان مورد تأیید قرار گرفت.

به‌منظور برررسی روایی ملاکی همزمان، بخشی از نمونه شامل ۱۷۶ نفر (۴۸ مرد و ۱۲۸ زن)، همزمان با پرسش‌نامه حلم، پرسش‌نامه «مقیاسی برای سنجش پرخاشگری» (شهین زاهدی فر و دیگران، ۱۳۷۹) را نیز انجام دادند. با توجه به ارتباط واگرای پرخاشگری با حلم و همچنین پایایی بالای پرسش‌نامه مذکور، پرسش‌نامه پرخاشگری می‌تواند به عنوان ملاک برای بررسی روایی ملاکی همزمان پرسش‌نامه حلم استفاده شود. نآن با توجه به جدول ۱۱، نمره کلی حلم با نمره کلی پرخاشگری، هم‌بستگی معنادار 0.633- را دارد که از سویی هم‌بستگی بالا و قابل قبولی است و از سویی دیگر، واگرایی حلم و پرخاشگری را به‌روشنی بازتاب می‌دهد.

کمپل و فیسک (۱۹۵۹) برای تهیه آزمون‌هایی که روایی سازه دارند، اصولی را مطرح کرده‌اند. آنها دو نوع شواهد را که برای بامعناکردن آزمون امری اساسی است مورد توجه قرار دادند که عبارتند از شواهد همگرا و شواهد افتراقی یا تمیزی (شریفی و شریفی، ۱۳۹۶). شواهد همگرا با یکی از دو روش به دست می‌آید. روش اول آن است که نشان داده شود آزمون، همان خصیصه‌ای را اندازه می‌گیرد که آزمون‌های مشابه دیگر اندازه می‌گیرند. روش دوم بدین ترتیب است که روابط خاصی به دست آید که نشان دهد آزمون، خصیصه مورد نظر را به‌روشنی اندازه می‌گیرد (شریفی و شریفی، ۱۳۹۶). با توجه به اینکه پیش از این پرسش‌نامه، پرسش‌نامه معتبری برای سنجش حلم وجود ندارد، روش اول منتفی است و تنها از روش دوم می‌توان شواهدی برای روایی سازه پیدا کرد. در ادامه به برخی از این شواهد اشاره می‌شود:

۱. با توجه به اینکه انتظار می‌رود شخص حلیم، پرخاشگری کمتری داشته باشد، هم‌بستگی نسبتا بالای منفی و معنادار میان نمره کلی حلم و نمره کلی پرخاشگری که در جدول ۱۱ قابل مشاهده است، یکی از شواهد روایی سازه پرسش‌نامه حلم است.

۲. تأیید گویه‌های پرسش‌نامه توسط کارشناسان (روایی محتوا) یکی دیگر از شواهد روایی سازه است.

۳. تحلیل عاملی موفق، به‌خودی خود یکی از شواهد روایی سازه پرسش‌نامه حلم به شمار می‌رود.

۴. کشف عامل‌هایی هماهنگ با مدل مفهومی و نظری حلم، یکی دیگر از شواهد روایی این پرسش‌نامه است.

۵. تفاوت‌های معنادار و توجیه‌پذیری که نمرات عامل‌ها بر اساس اطلاعات مختلف جمعیت‌شناختی دارند، شاهد دیگری بر روایی سازه این پرسش‌نامه است. به عنوان نمونه، یافته‌های پژوهش نشان داد که با افزایش سن، حلم به شکل معناداری افزایش پیدا می‌کند و این با یافته‌های نظری در باب حلم کاملا منطبق است. همچنین میان نمره میانگین مردان و زنان، میان نمره میانگین افراد با سطح تحصیلات مختلف، میان نمره میانگین افراد با وضعیت‌های مختلف تأهل، میان نمره میانگین حوزویان و غیرحوزویان، تفاوت‌های معناداری در نمره کلی حلم و بیشتر عامل‌های آن وجود دارد. (هاشمی، عبدی و حسن‌زاده توکلی، ۱۴۰۱).

مقصود از شواهد افتراقی، شواهدی است بر اینکه پرسش‌نامه حلم، سازه‌ای را می‌سنجد که پرسش‌نامه‌های موجود آن را نمی‌سنجند. احراز کامل این شرط در گرو این است که همه پرسش‌نامه‌هایی که احتمالا همین سازه حلم را می‌سنجند، مورد بررسی قرار بگیرند. با توجه به اینکه تا کنون پرسشنامه معتبری برای سنجش سازه حلم تدوین نشده

است، شواهد افتراقی را باید در پرسش‌نامه‌های مرتبط با سازه‌های مشابه همگرا یا واگرای حلم جستجو کرد مانند پرسش‌نامه‌های خودمهارگری یا پرخاشگری. با توجه به اینکه در این پژوهش تنها یک پرسش‌نامه دیگر (مقیاسی برای سنجش پرخاشگری) به همراه پرسش‌نامه حلم، آزمون شد، به بررسی شواهد افتراقی میان پرسش‌نامه حلم و پرسش‌نامه پرخاشگری بسنده می‌شود. مهم‌ترین شاهد بر افتراق این دو پرسش‌نامه، ضریب هم‌بستگی 0.659- میان نمره‌های کلی این دو پرسش‌نامه است. این هم‌بستگی به اندازه‌ای نیست که نشان‌دهنده یکسانی دو پرسش‌نامه باشد. حتی در میان عامل‌هایی که نام مشابه در دو پرسش‌نامه دارند، مانند «خشم و عصبیت» در پرسش‌نامه چرخاشگری و «عصبانیت» در پرسش‌نامه حلم، ضریب هم‌بستگی ۰٫۶۳۳ محاسبه شده است که نشان از تفاوت حتی در این دو عامل دارد.

برای بررسی پایایی درونی پرسش‌نامه، ضریب آلفای کرونباخ برای عامل‌ها، خرده‌عامل‌ها و کل پرسش‌نامه محاسبه شد.

جدول ۱۶ ضریب آلفای کرونباخ برای پرسشنامه حلم و عامل‌های آن

ردیف		نام عامل یا خرده عامل	تعداد گویه	ضریب آلفای کرونباخ
عامل ۱		مدیریت شناختی	31	0.941
	۱	کنترل آگاهانه	18	0.932
	۲	درگیرنشدن	8	۰٫۷۵۷
	۳	همدلی	5	0.677
عامل ۲		عصبانیت	13	0.879
عامل ۳		بخشایش‌گری	8	۰٫۸۲۵
عامل ۴		ایستایی فکر	8	۰٫۸۴۶
کل پرسش‌نامه		حلم	۶۰	0.959

خرده‌عامل‌ها

همان‌گونه که در جدول ۱۶ مشاهده می‌شود، مقدار آلفای کرونباخ برای کل پرسش‌نامه ۰٫۹۵۹ محاسبه شده است که مقداری بسیار خوب به حساب می‌آید و نشان از پایایی بسیار بالای پرسش‌نامه دارد. این پایایی بسیار بالا برای عامل ۱ (۰٫۹۴۱) و خرده‌عامل ۱ (۰٫۹۳۲) نیز کاملا صادق است. برای عامل‌های ۲، ۳ و ۴ مقدار آلفا بیشتر از ۰٫۸ محاسبه شده است که مقداری خوب و مناسب به شمار می‌رود. مقادیر محاسبه‌شده برای خرده‌عامل‌های ۲ و ۳ نیز مقادیری قابل قبول شمرده می‌شوند. در مجموع می‌توان گفت پرسشنامه حلم از لحاظ سازگاری گویه‌ها با یکدیگر در کل پرسشنامه و در ذیل هر یک از عامل‌ها و خرده‌عامل‌ها، پایایی بسیار خوبی دارد.

بحث و نتیجه‌گیری

پرسش‌نامه «حلم در حوزه هیجان خشم بر اساس منابع اسلامی» بر اساس یافته‌های یک پژوهش کیفی روشمند در متون اسلامی (هاشمی و عبدی، ۱۴۰۲)، استخراج شده است؛ بنابراین این پرسشنامه دارای یک پایه نظری مشخص است. افزون بر آن، نهایی‌شدن گویه‌های آن، پس از انجام چندین مرحله بازبینی و اصلاح و درنظرگرفتن دیدگاه‌های کارشناسان متعدد صورت گرفت و در نهایت نیز با درنظرگرفتن شاخص CVI روایی محتوای آن توسط کارشناسان تا حد زیادی

مورد تأیید واقع شد. انجام تحلیل عاملی موفق (که منجر به کشف چهار عامل اصلی و سه خرده‌عامل برای عامل اول، گردید) و تأیید روایی ملاک، روایی سازه و پایایی درونی پرسشنامه و عامل‌های استخراج‌شده از آن، دلایل دیگری بر مناسب‌بودن گویه‌های این پرسشنامه برای سنجش سازه حلم هستند.

نتایج تحلیل عاملی نشان داد که سازه حلم، از چهار عامل «مدیریت شناختی»، «عصبانیت»، «بخشایش‌گری» و «ایستایی فکر» تشکیل شده است و عامل «مدیریت شناختی» به نوبه خود، سه خرده عامل «کنترل آگاهانه»، «درگیرنشدن» و «همدلی» را در درون خود دارد. این نتایج نشان می‌دهد که سازه حلم یک سازه چند بعدی متشکل از ویژگی‌های شخصیتی و توامندی های روانی و رفتاری است. با توجه به اینکه مفهوم حلم، معادل مستقیمی در ادبیات روانشناسانه ندارد، برای بررسی این عامل‌ها و همسویی آنها با حلم از منظر پژوهش‌های روانشناسانه، در ادامه از سازه پرخاشگری (به عنوان مفهومی مقابل حلم) استفاده می‌شود. پرخاشگری عبارت است از هر رفتاری که عمداً برای آسیب‌رساندن به شخص دیگری انجام می‌شود که انگیزه اجتناب از آسیب را دارد (Baron & Richardson, 1994; Bushman & Huesmann, 2010; DeWall et al., 2011). با توجه به تعریف عامل «مدیریت شناختی»، می‌توان آن را با سازه «ارزیابی مجدد موقعیت»[1] (Barlett & Anderson, 2011) مقایسه کرد. به گفته Barlett and Anderson (2011) یافته‌ها نشان می‌دهند که «ارزیابی مجدد موقعیت»، انتقام‌جویی و رفتار پرخاشگرانه را کاهش می‌دهد. «کنترل آگاهانه» اولین خرده‌عامل برای عامل اول است. با توجه به تعریف ارائه‌شده برای آن، می‌توان گفت هر امری که بتواند مهارت‌های کنترل خشم را در افراد تقویت کند، همزمان حلم آنان را نیز بالا می‌برد. ولی‌زاده و همکاران (۲۰۱۰) نشان دادند که آموزش مهارت‌های کنترل خشم، پرخاشگری کلی و افکار و رفتار پرخاشگرانه را کاهش می‌دهد. خرده‌عامل دوم یعنی «درگیرنشدن» را می‌توان با در نظرگرفتن همبستگی منفی میان پرخاشگری فیزیکی و برونگرایی (Yu et al., 2017) مورد تأیید قرار داد. افراد برونگرا نسبت به محرک‌های محیطی حساسیت کمتری نشان می‌دهند و بنابراین کمتر با آنها درگیر می‌شوند (بابامیری و همکاران، ۱۳۹۶). رابطه خرده‌عامل سوم یعنی همدلی با پرخاشگری یکی از مباحث بحث‌برانگیز در سال‌های اخیر بوده است. یک متاآنالیز اثرات مختلط از مطالعات منتشر شده و منتشر نشده شامل ۱۰۶ اندازه اثر نشان داد که رابطه بین همدلی و پرخاشگری به‌طرز شگفت‌آوری ضعیف (r=-0.11) است (Vachon et al., 2014). با این حال یک مطالعه اخیر با درنظرگرفتن برخی از مقیاس های فیزیولوژیکی همدلی، یک رابطه معنادار منفی میان همدلی شناختی و پرخاشگری به دست آورد. هرچند در پژوهش مذکور، رابطه معناداری میان همدلی عاطفی و پرخاشگری پیدا نشد (Gantiva et al., 2021). با توجه به اینکه خرده‌عامل مورد نظر از نظر مفهومی نزدیک به همدلی شناختی است و نه عاطفی، می‌توان این پژوهش را مؤیدی برای این خرده‌عامل به حساب آورد. عامل «عصبانیت» را می‌توان به سازه «صفت خشم» نزدیک دانست. صفت خشم، نشان‌دهنده تمایل به تجربه دوره‌های مکرر و شدید خشم است (Deffenbacher et al., 1996; Spielberger, 1996). ادبیات گسترده پژوهشی نشان می‌دهد که این ویژگی، با ابراز رفتار پرخاشگرانه و خشونت‌آمیز ارتباط دارد و گاهی اوقات آن را پیش‌بینی می‌کند (Baron & Richardson, 1994; Rule & Nesdale, 1976؛ به نقل از: Parrott & Giancola, 2004). عامل «بخشایشگری» با سازه‌ای دقیقا به همین نام[2] در روانشناسی مرتبط به نظر می‌رسد. در یک پژوهش بر روی دانشجویان کالجی در آمریکا نشان داده شد که بخشش خود و بخشش دیگران، با سطوح پایین‌تری از انواع پرخاشگری، عمدتاً با اندازه‌های اثر متوسط همراه است (Webb et al., 2012). عامل «ایستایی فکر» را می‌توان با یکی از مؤلفه‌های موجود در مدل UPPS در تکانشگری مرتبط دانست. این مؤلفه «عدم پیش‌اندیشی»[3]

1. Reappraisal
2. forgiveness
3. lack of premeditation

نام دارد که به تمایل فرد به عمل بدون برنامه‌ریزی اشاره دارد (Bresin, 2019). به گفته برزین، عدم پیش‌بینی می‌تواند پرخاشگری را بدلیل فقدان یک بازدارنده افزایش دهد. از یک سو، افرادی که برنامه‌ریزی برای آینده دشواری دارند، احتمالاً در فکرکردن به عواقب آتی اقدامات تهاجمی خود (مثلاً ایجاد مشکل در یک رابطه) دچار مشکل خواهند شد. این ممکن است اجازه دهد رفتار پرخاشگرانه در حضور یک محرک رخ دهد. از سوی دیگر، افرادی که دارای پیش‌اندیشی بالایی هستند، ممکن است بهتر بتوانند پرخاشگری را در مواقعی که میل شدید دارند، مهار کنند؛ زیرا می‌توانند به عواقب طولانی‌مدت رفتار پرخاشگرانه فکر کنند. درک این پیامدهای درازمدت ممکن است به این افراد کمک کند تا میل خود را به پرخاشگری فرونشانند. مطابق با این تحلیل، پژوهش‌ها همبستگی مثبتی بین عدم پیش‌اندیشی و پرخاشگری پیدا کرده‌اند (Derefinko et al., 2011). بینش دیگری را در این زمینه می‌توان با پیگیری «سیستم کنترل شناختی» به دست آورد. این سیستم از نظر عصبی در قشر جلوی مغز قرار دارد و به عنوان یک منبع ظرفیت محدود که برای غلبه بر افکار، تمایلات و رفتارهای نامناسب استفاده می شود، مفهوم سازی شده است (Heatherton & Tice, 1994). در پژوهش‌های رشدی، بالینی/قانونی و اجتماعی/شخصیتی ثابت شده است که کنترل شناختی برتر، به طور سیستماتیک با سطوح پایین تر خشم و پرخاشگری مرتبط است (Wilkowski et al., 2010). در مجموع به نظر می‌رسد برای همه عوامل به دست آمده می‌توان مؤیدی در پژوهش‌های روانشناختی به دست آورد.

نکته دیگر، بررسی میزان تطابق عوامل به‌دست آمده با مدل مفهومی حلم بر اساس منابع اسلامی (هاشمی و عبدی، ۱۴۰۲) است که این پرسشنامه مبتنی بر آن تنظیم شده است. هرچند عوامل به‌دست‌آمده، تطابق کاملی با مدل نظری تدوین شده ندارند، می‌توان با مقایسه مدل مفهومی و عوامل حاصل از تحلیل عاملی، مشترکاتی را میان عوامل به دست‌آمده و مؤلفه‌های موجود در مدل مفهومی مشاهده کرد. عامل «مدیریت شناختی» با مؤلفه‌های «پردازش موقعیت»، عامل «عصبانیت» با «تمایل به نابرانگیختگی»، عامل «بخشایشگری» با یکی از شرایط زمینه‌ای شخصیتی و معنایی یعنی «مهربانی و خیرخواهی» و عامل «ایستایی فکر» با «آستانه بالای خودمهارگری» مرتبط به نظر می‌رسند. همچنین به نظر می‌رسد عامل «بخشایش‌گری» در سازمان روانی، تسهیل‌گر تعدادی از مصادیق کنش‌های اجتماعی خردمندانه در مدل مفهومی است؛ مانند عفو، گذشت، چشم‌پوشی، پذیرش توبه، مهلت‌دادن، حفظ و استمرار نعمت پیشین و نیکی‌کردن در برابر بدی‌ها. همچنین خرده‌عامل «کنترل آگاهانه» با مؤلفه «کاربست راهبردهای تنظیم هیجان»، خرده‌عامل درگیرنشدن با شرائط زمینه‌ای «کرامت» و «بلندهمتی» و خرده‌عامل همدلی با یکی از شرائط زمینه‌ای دقیقا به همین نام مرتبط به نظر می‌رسند. گفتنی است بر اساس برخی قرائن، ممکن است برخی از مؤلفه‌های کشف‌شده در مدل مفهومی (مانند مؤلفه‌ها «درنگ و عدم عجله»)، در پرسش‌نامه منعکس نشده باشد.

با وجود اینکه نمونه مورد بررسی، تعداد قابل توجه ۸۲۴ شرکت‌کننده را شامل می‌شود و با اینکه کوشیده شده است که پرسشنامه در میان طیف متنوعی از کاربران پیام‌رسان‌های مختلف و در گروه‌ها و کانال‌های گوناگون توزیع شود تا تعمیم‌پذیری نتایج را بهبود دهد، به نظر می‌رسد با توجه به اینکه نمونه‌گیری به‌صورت دردسترس انجام شده است و اینکه بیشتر جمعیت پاسخ‌دهنده (حدود ۸۴ درصد) را خانم‌ها و عمدتا از کاربران پیام‌رسان ایتا تشکیل داده‌اند، محدودیت‌هایی برای تعمیم نتایج به کل جامعه آماری وجود داشته باشد. همچنین باید توجه داشت که با توجه به اینترنتی‌بودن اجرای پرسشنامه و عدم کنترل پژوهشگر بر کیفیت پاسخگویی مشارکت‌کنندگان، احتمال نفوذ داده‌های ناکارآمد در فرایند تحلیل وجود دارد.

فهرست منابع و مآخذ

أ. منابع فارسی و عربی:

ابن‌شعبه، حسن بن علی (۱۳۶۳). *تحف العقول*. قم: جامعه مدرسین.

ابن مسکویه، احمد بن محمد (۱۴۲۶). *تهذیب الأخلاق و تطهیر الأعراق*. طلیعة النور.

آسیابان سرنجی، مریم (۱۳۹۶). *الگوی حلم - جهل در آموزه های رضی، ۱۴۱۴ و نقد الگوی معناشناختی ایزوتسو با آن*، کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور اصفهان، مرکز پیام نور کاشان.

ایزوتسو، توشیهیکو (۱۳۷۳). *خدا و انسان در قرآن*. (احمد آرام، مترجم). تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

بابامیری، محمد؛ معتمدزاده، مجید؛ گلمحمدی، رستم؛ درخشان، جلیل؛ فرهادیان، مریم (۱۳۹۶)، بررسی نقش تیپ شخصیتی در اثرات ناشی از صدای با فرکانس پایین بر عملکردهای شناختی دانشجویان، *مجله مهندسی بهداشت حرفه‌ای*، ۴(۲): ۵۹-۶۶.

بذرگر، مریم (۱۳۹۵). *معناشناسی واژه حلم در ادبیات عربی اعم از حوزه لغت، قرآن کریم و حدیث*، کارشناسی ارشد رشته قرآن و حدیث، دانشگاه فردوسی مشهد دانشکده الهیات و معارف اسلامی.

بهرامی، محمد جواد؛ عبدی، حمزه؛ خطیب، مهدی (۱۳۹۸). *تدوین مدل مفهومی حلم بر اساس منابع اسلامی و روانشناختی*، کارشناسی ارشد رشته روانشناسی اسلامی مثبت گرا، دانشگاه قرآن و حدیث.

خرقانی، حسن و معافی، مرتضی (۱۳۹۵). گستره معنایی حلم در لغت و حدیث. *همایش ملی واژه‌پژوهشی در علوم اسلامی*، دوره اول.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغتنامه دهخدا*. مؤسسه انتشارات و چاپ و نشر دانشگاه تهران.

دهقانی فیروزآبادی، حامد (۱۳۹۵). تفاوت معنایی صبر و حلم؛ رویکرد قرآنی، روایی و ادبی. *دانشنامه علوم قرآن و حدیث*، ۳(۶): ۱۶۱-۱۷۷.

رفیعی هنر، حمید (۱۳۹۵). *روانشناسی مهار خویشتن با نگرش اسلامی*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

رضی، محمد بن الحسین (۱۴۱۴). *نهج‌البلاغة*. قم: هجرت.

زاهدی‌فر، شهین؛ نجاریان، بهمن؛ شکرکن، حسین (۱۳۷۹). مقیاسی برای سنجش پرخاشگری، *مجله علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه شهید چمران اهواز*، ۱و۲: ۱۰۲-۷۳.

طباطبایی، محمدکاظم (۱۳۹۳). *منطق فهم حدیث*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

شریفی، حسن؛ شریفی، نسترن (۱۳۹۶). *اصول روان‌سنجی و روان‌آزمایی*. تهران: رشد.

شریفی اصفهانی، مهین (۱۳۹۶). تاب‌آوری در قرآن کریم، *همایش میان‌رشته‌ای قرآن کریم*.

صبوری، زهرا (۱۳۸۸). *بررسی اثربخشی آموزشی گروهی حلم بر کاهش پرخاشگری فرزندان شاهد و ایثارگر ۱۲ تا ۱۸ ساله شهر آبادانان*. کارشناسی ارشد روانشناسی عمومی، دانشگاه علامه طباطبایی.

عواطفی، زهرا (۱۳۹۴). *مقایسه ساختار معنایی حلم، صبر و کظم غیظ از دیدگاه آیات و روایات*. کارشناسی ارشد مدرسی معارف اسلامی گرایش اخلاق اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی.

فلاح، محمد جواد؛ عواطفی، زهرا (۱۳۹۶). معناشناسی قرآنی حلم و کظم غیظ با رویکرد تفسیری، *فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات تفسیری*، ۳۲: ۱۶۱-۱۷۶.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). *الکافی*. قم: دار الکتب الإسلامیة.

مختاری، قاسم؛ شیخ حسینی، زهرا؛ نظیری سنجانی، فاطمه (۱۳۹۵). تحلیل معنایی واژه حلم و مشتقات آن در قرآن کریم و رضی، ۱۴۱۴ بر اساس نظریه بافت. *فصلنامه تخصصی تفسیر، علوم قرآن و حدیث*، ۸(۲۹ و ۳۰): ۱۳۹-۱۶۵.

ملکی بابهویزی، زینب (۱۴۰۰). *الگوی قرآنی - روایی حلم و نقش آن در تحکیم خانواده*. دکترای تخصصی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد یزد، دانشکده علوم انسانی.

مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳). *الأمالی (للمفید)*. قم: کنگره شیخ مفید.

مؤمنی راد، اکبر؛ علی‌آبادی، خدیجه؛ فردانش، هاشم؛ مزینی، ناصر (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج، *اندازه‌گیری تربیتی*، ۱۴: ۱۸۷-۲۲۲.

میری، مجتبی؛ فائزی، مهدی (۱۳۹۶). جایگاه حلم در مدیریت رفتار در هنگام غضب با تکیه بر آیات و روایات، *همایش ملی پژوهش‌های نوین در علوم رفتاری و مطالعات فرهنگی اجتماعی*، مشهد.

هاشمی، رسول؛ عبدی، حمزه؛ حسن‌زاده توکلی، محمدرضا (۱۴۰۱). *مدل مفهومی حلم بر اساس منابع اسلامی و ساخت پرسشنامه آن*. کارشناسی ارشد روانشناسی اسلامی گرایش مثبت‌گرا، دانشگاه قرآن و حدیث.

هاشمی، رسول؛ عبدی، حمزه (۱۴۰۲). مدل مفهومی حلم بر اساس منابع اسلامی با تأکید بر کنترل خشم. *روانشناسی فرهنگی*، ۷ (۲): ۱۸۵-۲۱۴..

ب. منابع انگلیسی:

Barlett, C. P., & Anderson, C. A. (2011). Reappraising the situation and its impact on aggressive behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin, 37(*12), 1564-1573.

Baron, R. A., & Richardson, D. R. (1994). *Human aggression*. Springer Science & Business Media.

Bresin, K. (2019). Impulsivity and aggression: A meta-analysis using the UPPS model of impulsivity. *Aggression and violent behavior, 48*, 124-140.

Bushman, B., & Huesmann, R. (2010). Aggression. Fiske TS, Gilbert, TD, Lindzey G, eds. *Handbook of Social Psychology*. New York: John Wiley & Sons, 5, 863.

Deffenbacher, J. L., Oetting, E. R., Thwaites, G. A., Lynch, R. S., Baker, D. A., Stark, R. S., ... &

Denson, T. F., Grisham, J. R., Moulds, M. L. (2011). Cognitive reappraisal increases heart rate variability in response to anger provocation. *Motivation and Emotion, 35*, 14–22.

Derefinko, K., DeWall, C. N., Metze, A. V., Walsh, E. C., & Lynam, D. R. (2011). Do different facets of impulsivity predict different types of aggression?. *Aggressive behavior*, 37(3), 223-233.

DeWall, C. N., Finkel, E. J., & Denson, T. F. (2011). Self-control inhibits aggression. *Social and Personality Psychology Compass*, *5*(7), 458-472.

Eisenberg, N., Fabes, R. A., Nyman, M., Bernzweig, J., & Pinuelas, A. (1994). The relations of emotionality and regulation to children's anger-related reactions. *Child Development, 65*, 109–128.

Eisenberg, N., Fabes, R. A., Shepard, S. A., Murphy, B. C., Guthrie, I. K., Jones, S., et al. (1997). Contemporaneous and longitudinal prediction of children's social functioning from regulation and emotionality. *Child Development, 68*, 642–664.

Gantiva, C., Cendales, R., Díaz, M., & González, Y. (2021). Is there really a relationship between empathy and aggression? Evidence from physiological and self-report measures. *Journal of interpersonal violence*, *36*(7-8), 3438-3458.

Glaser, B., & Strauss, A. (1967). *The discovery of grounded theory*. Chicago: Aldine.

Heatherton, T., & Tice, D. M. (1994). *Losing control: How and why people fail at self-regulation*. San Diego, CA, USA:: Academic Press, Inc.

Hsieh, H. F., & Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative health research*, 15(9), 1277-1288.

Spielberger C (1996) *State-Trait Anger Expression Inventory: ProfessionalManual*. Psychological Assessment Resources, Odessa, FL.

Parrott, D. J., & Giancola, P. R. (2004). A further examination of the relation between trait anger and alcohol-related aggression: The role of anger control. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research, 28*(6), 855-864.

Peterson, C., & Seligman, M. E. (2004). *Character strengths and virtues: A handbook and classification* (Vol. 1). Oxford university press.

Petty, N. J., Thomson, O. P., & Stew, G. (2012). Ready for a paradigm shift? Part 2: Introducing qualitative research methodologies and methods. *Manual therapy*, 17(5), 378-384.

Reeve, J. (2018). *Understanding motivation and emotion*. John Wiley & Sons.

Rule B, Nesdale A (1976) Emotional arousal and aggressive behavior.*Psychol Bull 83*:851–863.

Vachon, D. D., Lynam, D. R., & Johnson, J. A. (2014). The (non) relation between empathy and aggression: surprising results from a meta-analysis. *Psychological bulletin, 140*(3), 751.

Valizadeh, S., Davaji, R. B. O., & Nikamal, M. (2010). The effectiveness of anger management skills training on reduction of aggression in adolescents. *Procedia-social and behavioral sciences*, *5*, 1195-1199.

Webb, J. R., Dula, C. S., & Brewer, K. (2012). Forgiveness and aggression among college students. *Journal of Spirituality in Mental Health, 14*(1), 38-58.

Wilkowski, B. M., Robinson, M. D., & Troop-Gordon, W. (2010). How does cognitive control reduce anger and aggression? The role of conflict monitoring and forgiveness processes. *Journal of personality and social psychology, 98*(5), 830.

Yu, J.J., Lim, G.O. & Gamble, W.C. Big Five Personality Traits and Physical Aggression between Siblings in South Korea: an Actor-Partner Interdependence Analysis. *J Fam Viol 32*, 257–267 (2017). https://doi.org/10.1007/s10896-016-9825-z